

STOSUNKI LUDNOŚCIOWE W GRUDZIĄDZU I NA TERENIE
BYŁEGO POWIATU GRUDZIĄDZKIEGO W LATACH 1871 - 1914

WSTĘP

Celem niniejszego artykułu¹ jest próba przedstawienia stosunków ludnościowych w Grudziądzu i na terenie byłego powiatu grudziądzkiego, w okresie od zjednoczenia Niemiec do I wojny światowej, z uwzględnieniem dynamiki rozwojowej ludności w mieście oraz w poszczególnych rejonach byłego powiatu. Ukazujemy też próbę przedstawienia struktury narodowościowo-wyznaniowej ludności, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju ludności polskiej w mieście i byłym powiecie, jak również próbę pokazania rozwoju i ruchu ludności z uwzględnieniem ruchu naturalnego oraz ruchów migracyjnych.

Za podstawę źródłową artykułu posłużyły nam wyniki spisów ludności, zawarte w tzw. wykazach gmin czyli *Gemeindelexikon* z lat 1871, 1885, 1895, 1905 i 1910 oraz dane o stanie i ruchu naturalnym ludności zawarte w *Preussische Statistik* z lat 1876 - 1910. Cennych danych dostarczyła też publikacja *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*².

Nie ma szczegółowych opracowań w języku niemieckim, jak i polskim, odnoszących się do stosunków ludnościowych Grudziądza i byłego powiatu grudziądzkiego. W artykule została wykorzystana dostępna literatura w języku niemieckim odnosząca się ogólnie do stosunków ludnościowych Prus Zachodnich. Dużo materiałów informacyjnych dostarczyły prace M. Belgarda, P. Stagedo i E. Stumpfa³.

¹ Artykuł został napisany w oparciu o wyniki pracy magisterskiej pod tym samym tytułem, przygotowanej pod kierunkiem doc. dra habil. Kazimierza Wajdy (Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu). Zob.: H. Moraczewska, *Bibliografia prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu związanych z tematyką pomorską (1967 - 1972)*. „Rocznik Toruński” 1974, s. 298, poz. 125.

² *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874 (dalej: *Gemeinde und Gutsbezirke 1871*); *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887 (dalej: *Gemeindelexikon 1885*); *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898 (dalej: *Gemeindelexikon 1895*); *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908 (dalej: *Gemeindelexikon 1905*); *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig; Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913), H. 3 (*Regierungsbezirke Marienwerder*) (dalej: *Gemeindelexikon 1910*); *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910, Bd. 45, 47, 51, 56, 61, 68, 74, 79, 86, 89, 94, 98, 107, 113, 123, 127, 134, 138, 143, 149, 155, 160, 164, 169, 178, 183, 190, 200, 207, 213, 220, 224, 229; *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*. Berlin 1916.

³ M. Belgard, *Parzelierung und inneren Kolonisation in den 6 östlichen Provinzen Preussens 1875 - 1906*. Leipzig 1907; P. Stagedo, *Die Deutschtum gegenüber der Polen in Ost- und Westpreussen*. Berlin 1908; E. Stumpfe, *Polenfrage und Ansiedelungskommission*. Berlin 1912.

Opracowania w języku polskim, zresztą nieliczne, dotyczą zasadniczo terytorium całego Pomorza Gdańskiego, ale zawierają często cenne wzmianki odnoszące się do Grudziądza i byłego powiatu grudziądzkiego. Spośród nich najwięcej materiału informacyjnego dostarczyły prace A. Chudzińskiego, T. Cieślaka, A. Czechowskiego, J. Czyńskiego, J. Marchlewskiego, S. Thugutta, T. Turkowskiego, W. Wakara, J. Wojtowicza, a głównie K. Wajdy⁴.

Na duże trudności natrafiliśmy przy wyodrębnianiu danych statystycznych odnoszących się wyłącznie do Grudziądza, z danych odnoszących do całego dawnego powiatu przed 1900 r., czyli przed wyłączeniem miasta z powiatu. To samo dotyczy narodowości, tak mieszkańców miasta, jak i byłego powiatu.

I. Z DZIEJÓW GRUDZIĄDZA I TERENÓW BYŁEGO POWIATU GRUDZIĄDZKIEGO W LATACH 1871 - 1914

Lata 1871 - 1914 (dane statystyczne dotyczące stosunków ludnościowych odnoszą się tylko do lat 1871 - 1910) były okresem intensywnego rozwoju gospodarczego Grudziądza oraz, w mniejszym stopniu, terenów byłego powiatu grudziądzkiego.

Za datę początków rozwoju przemysłu w Grudziądzu przyjmuje się 1862 r., kiedy to zostało założone przedsiębiorstwo montażu urządzeń piecowych przez Józefa Herzfelda i Karola Victoriusa. W 1864 r. powstała przy nim odlewnia, a kilka lat później emaliernia. Około 1914 r. przedsiębiorstwo to było jednym z dwu największych przedsiębiorstw na ziemiach polskich, produkujących tzw. odlewy handlowe. Większa część jego produkcji wysyłana była na eksport, głównie do krajów Europy zachodniej. W 1907 r. zatrudniało 900, a w 1914 r. 1 600 robotników (łącznie z oddziałem w Mniszku)⁵.

W 1875 r. kowal August Ventzki otworzył w Grudziądzu niewielki warsztat,

⁴ A. Chudziński, *Ludność polska Ziemi Chełmińsko-Michałowskiej*. „Wisła” 1900, ss. 602 - 617; T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*. Olsztyn 1966; A. Czechowski, *Prusy Wschodnie i Zachodnie. Wielkie Księstwo Poznańskie, Śląsk Pruski*. Warszawa 1904; J. Czyński (H. Merczyng), *Liczebność i rozsiadlenie ludności polskiej*. Warszawa 1909; J. Marchlewski, *Stosunki społeczno-ekonomiczne na ziemiach polskich zaboru pruskiego*. W: *Pisma wybrane*. Warszawa 1952, t. 1, ss. 179 - 522; S. Thugutt, *Polska i Polacy. Ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*, Warszawa 1915; (T. Turkowski), *Zywiót polski w Prusach Wschodnich i Zachodnich*. Warszawa 1915; W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*. Cz. 1: *Statystyka narodowościowa dzielnic pruskiej i austriackiej*. Kielce 1918; J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przelomie XIX i XX wieku*. „Rocznik Grudziądzki” 1970, ss. 211 - 224; K. Wajda, *Wieś pomorska na przelomie XIX i XX w. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*. Poznań 1964; tenże, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Gdańskiego w l. 1850 - 1914*. Wrocław 1969.

⁵ K. Gardzielewski, *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*. Stalinogród (Katowice) 1954, ss. 217, 258 - 259; Herzfeld-Victorius *Eisengieserei und Emalier-Werke 1862 - 1912*. Graudenz 1912, s. 5 - 21; K. Wajda, *Robotnicy w przemyśle i budownictwie Pomorza Gdańskiego na przelomie XIX i XX w. (Liczebność i struktura)*. W: *Polska klasa robotnicza*. Warszawa (1970), t. 1, ss. 215, 222; J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza...*, s. 217.

wyrabiający narzędzia rolnicze, na które w tym okresie istniało ogromne zapotrzebowanie. Po 1882 r. warsztat rozbudowano i przekształcono w fabrykę narzędzi rolniczych. Produkowała ona jednoskibowe pługi ramowe z żelaza, parniki do ziemniaków, pługi parowe (od 1898 r.), kultywatory sprężynowe, kartoflarki i pogłębiacze. Przy fabryce powstała odlewnia i elektrownia. U Ventzkiego pracowało kolejno: 70 (1890 r.), 165 (1895 r.), 350 (1900 r.), 450 (1905 r.), 703 (1907 r.) i 933 (1909 r.) robotników⁶.

Po 1880 r. powstało w Grudziądzu kilka zakładów ceramicznych, np. Maksa Falcka i M. Schultza. Produkowały one różne gatunki cegieł, dachówki i sączki (rury drenowe). Zakłady te zaspokajały głównie zapotrzebowanie miejscowe na te materiały. Jeden z zakładów zatrudniał w 1907 r. 250 robotników⁷.

W 1884 r. została uruchomiona fabryka papy, produkująca papę smołowaną, zwaną inaczej dachową. Należała ona do spółki niemieckiej August Ventzki i Ferdynand Duday⁸. Później w miejsce F. Dudaya współwłaścicielem spółki został M. Falck (około 1907 r.).

Wśród wielu innych zakładów różnej wielkości, które powstały na terenie Grudziądza w latach 1870 - 1890 wymieniamy tu tylko najważniejsze, a więc wytwórnię obuwia Jacobiego, wytwórnię szczotek Vogera, fabrykę octu, olejarnię, fabrykę likierów i soków, wytwórnię sodeł i mleczarnię parową Rhodogo⁹.

Niewielkimi zakładami były dwa browary. Pierwszy z nich, leżący początkowo poza granicami miasta, we wsi Mały Kuntersztyn, produkował dwa gatunki piwa: dla robotników majątków oraz dla właścicieli majątków, rzadców i elity miasta. Z czasem został przejęty przez spółkę, której głównym udziałowcem był Bank Drezdeński. Na początku XX w. przeszedł w ręce spółki *Danziger Brauerei* i stał się filią browaru gdańskiego¹⁰. Istniał też w Grudziądzu drugi browar, którego właścicielem był Wilhelm Sommer¹¹.

Około 1890 r. istniało na terenie miasta kilka tartaków i młynów. Tartaki przerabiały drewno dostarczane z lasów, z północnej części powiatu, jak również drewno sprowadzane z Borów Tucholskich.

Największym na terenie miasta zakładem, którego właścicielem był Polak, była fabryka wódek i likierów Alojzego Ruchniewicza. Założona została około 1882 r. Wyroby jej były znane także poza granicami Prus Zachodnich, a za wysoką jakość zdobywały medale i nagrody nawet na wystawach zagranicznych¹².

Wraz z rozbudową przemysłu zmieniał się wygląd Grudziądza. Na jego

⁶ Fr. Muscate, *Die Industrialisierung des deutschen Ostens*. Graudenz 1914, ss. 43 - 48; *Wystawa Przemysłowa w Grudziądzu 22 VII—9 VIII 1959 r.* Grudziądz (1959), s. 10; K. Wa j d a, *Robotnicy...*, s. 216.

⁷ Fr. Muscate, *Die Industrialisierung...*, s. 37; K. Wa j d a, *Robotnicy...*, s. 215; *Wystawa Przemysłowa...*, s. 10.

⁸ *Wystawa Przemysłowa...*, s. 24.

⁹ J. Wojtowitz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza...*, ss. 219 - 220.

¹⁰ *Wystawa Przemysłowa...*, ss. 13 - 14.

¹¹ *Neue Adressbuch von Graudenz*. Graudenz 1907, s. 47.

¹² J. Wojtowitz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza...*, s. 219.

obszarze zbudowano podstawowe urządzenia komunalne, jak wodociągi, kanalizacja, gazownia (1865) — z czym wiązało się gazowe oświetlenie ulic — a później elektrownia (1899), dzięki której zainstalowano elektryczne oświetlenie ulic i rozwinęto komunikację tramwajową (dwie linie, długości 6,15 km). W 1872 r. położono na niektórych ulicach chodniki z płyt kamiennych, a ulice wybrukowano kostką kamienną. Zwiększył się też obszar miasta, do którego zostały włączone okoliczne wsie i obszary dworskie. W 1885 r. obszar miasta wynosił 18,82 km² (z czego: grunty orne — 6,99 km², łąki — 0,8 km², tereny zadrzewione — 6,13 km²), a w 1913 r. — 19,28 km²¹³. W 1900 r. Grudziądz stał się powiatem miejskim (*Stadtkreis*).

W 1876 r. rozpoczęto prace przy budowie mostu drogowo-kolejowego na Wiśle i linii kolejowej Jabłonowo—Grudziądz—Laskowice. Dwa lata później oddano do użytku odcinek Grudziądz—Jabłonowo. W 1879 r. ukończona została budowa mostu na Wiśle i budowa odcinka linii kolejowej Grudziądz—Laskowice. Most zbudowany został na dwunastu granitowych filarach i miał długość 1 043,58 m. Koszt jego budowy wynosił 5 mln talarów w złocie¹⁴. Pieniądze te pochodziły z odszkodowań wojennych, które Prusy nałożyły na Francję po zwycięskiej wojnie w latach 1870 - 1871. Budowa linii Jabłonowo—Grudziądz—Laskowice była utrudniona przez warunki terenowe (1 km linii był o 30% droższy niż innych linii kolejowych na Pomorzu)¹⁵. Pierwszy dworzec kolejowy murowany w Grudziądzu został zbudowany w 1903 r.

W 1882 r. otrzymał Grudziądz połączenie kolejowe z Chełmżą i Toruniem, a rok później z Malborkiem¹⁶. Tak więc na obszarze miasta, które stało się węzłem kolejowym, zbiegały się linie kolejowe: z Laskowic, gdzie przebiegała linia tzw. Kolei Wschodniej (Berlin—Bydgoszcz—Malbork—Królewiec), z Jabłonowa, skąd przez Działdowo istniało połączenie z Królestwem Polskim, z Malborka, skąd było połączenie z Gdańskiem i innymi portami nad Bałtykiem oraz z Toruniem.

Rozwój gospodarczy przeżywał też powiat grudziądzki i miasteczka leżące na jego obszarze: Łasin i Radzyń. Nie usytuowano jednak większych zakładów przemysłowych na ich obszarze. W Łasinie znajdował się tylko niewielki browar, dwa tartaki oraz olejarnia¹⁷. Wypada też wspomnieć o drukarni, której właścicielem był Wilhelm Schwartz. W latach 1906 - 1914 wydawał on lokalną gazetę „Lessener Zeitung”. Wychodziła trzy razy w tygodniu, w nakładzie 600 egzemplarzy¹⁸.

¹³ *Gemeindelexikon 1885*, s. 126; *Gemeindelexikon über den Viehstand und den Obstbau für Preussische Staat Provinz Westpreussen 1913*. Berlin 1915, s. 86 (dalej: *Gemeindelexikon 1913*).

¹⁴ *Die Eisenbanbrücke über die Weichsel bei Graudenz*. Berlin 1885.

¹⁵ J. Bła chnio, *Kronika miasta Grudziądza*. Grudziądz 1950, ss. 14, 23.

¹⁶ Por. mapę: *Rozwój komunikacji na ziemiach polskich w l. 1864 - 1914*. W: *Historia Polski*. Warszawa 1963, t. 3, cz. 1 (mapy).

¹⁷ B. Z a k r z e w s k i, *IX wieków Łasina*. „Ilustrowany Kurier Polski” nr 48/1968, s. 6.

¹⁸ F. S c h u l t z, *Die politische Tagespresse Westpreussen*. Deutsche Krone 1913, s. 78; *Katalog der Annoncen — Expedition Rudolf Mosse 1909*. Berlin (1909), s. 41.

Na terenie powiatu grudziądzkiego zbudowano dwa większe zakłady przemysłowe. Na pierwszym miejscu należy wymienić cukrownię w Mełnie, która powstała w 1884 r. przy miejscowym majątku. W 1906 r. przeróbka buraków wyniosła 58 tys. ton, a w 1911 r. 49 800 ton. Cukrownia w Mełnie należała do większych cukrowni w Prusach Zachodnich¹⁹.

W 1911 r. przedsiębiorstwo J. Herzfelda i K. Victoriusa zbudowało swój zakład satelitarny w Mniszku (6 km od Grudziądza, przy linii kolejowej Grudziądz—Chełmża). Składał się on z modelarni, odlewni i emalierni, produkował odlewy handlowe. W początkowym okresie zatrudnionych w nim było 300 robotników²⁰.

Około 1880 r. w Świerkocinie (5 km na północ od Grudziądza) założono niewielki zakład ceramiczny, produkujący pustaki stropowe i cegłę dziurawkę²¹.

W latach 1911 - 1913 w Tuszewie k. Grudziądza zbudowano Zakłady Graficzne Wiktora Kulerskiego, zaliczane w tym okresie do największych zakładów drukarsko-wydawniczych na Pomorzu. Zatrudniały około 170 robotników. W nich wydawana była m. in. „Gazeta Grudziądzka”²².

Na terenie powiatu przy majątkach ziemskich powstało pięć gorzelni (Białochowo, Mełno, Mędrzyce, Rogóźno-Zamek i Skurgwy). We wsiach były olejarnie, młyny wodne i parowe oraz śrutowniki. Na początku XX w. olejarnie spotykamy w ośmiu wsiach, a wiatraki (słupkowe lub holenderskie) w 23 wsiach. W niektórych było ich po kilka²³.

Sieć dróg kołowych w powiecie uległa przebudowie w ostatnich dziesięcioleciach XIX w. Zbiegały się one w Grudziądzu. Wybudowano lokalne linie kolejowe. W 1886 r. Łasin otrzymał połączenie kolejowe z Gardeją (od linii Grudziądz—Malbork), w 1899 r. zbudowano linię Jabłonowo—Kisielice, która przebiegała przez północno-wschodni skrawek powiatu a w 1901 r. powstała linia Mełno—Chełmża, która przechodziła przez Radzyń. Na północy powiatu, w okolicy Wielkiego Wełcza doprowadzono linię kolejki wąskotorowej z Kwidzyna²⁴.

W 1885 r. obszar powiatu grudziądzkiego wynosił 796,62 km², z czego miasta (wliczony tu jest także obszar Grudziądza) zajmowały 51,97 km², wsie 348,55 km² a obszary dworskie 396,1 km². W 1887 r. utworzono powiat wąbrzeski. Od po-

¹⁹ K. Wajda, *Wieś pomorska...*, ss. 34 - 35, 78 - 79; S. Wykrętowicz, *Przemysł cukrowniczy w zachodniej Polsce 1919 - 1939*. Poznań 1962, s. 37.

²⁰ K. Gardzielewski, *Zarys dziejów odlewnictwa...*, s. 21; Herzfeld-Victorius *Eisengieserei...*, s. 16; J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza...*, s. 217.

²¹ *Wystawa Przemysłowa...*, s. 15.

²² T. Perkowska, *Zakłady Graficzne Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu i ich działalność wydawnicza (1894 - 1939)*. „Roczniki Biblioteczne” z. 3 - 4/1965, ss. 291 - 352.

²³ W. Łęga, *Ziemia Chełmińska*. Wrocław 1961, ss. 29 - 30, 30 - 31.

²⁴ Por. mapę: *Rozwój komunikacji...* W 1900 r. w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim długość linii kolejowych wynosiła 80 km. Na 1 000 km² powierzchni miasta i powiatu przypadało więc 100,2 km linii kolejowych. Było to dużo, jeżeli nadmienimy, że w całej prowincji Prusy Zachodnie w tym samym roku na 1 000 km² jej powierzchni przypadało 53,8 km linii kolejowych.

wiatu grudziądzkiego odłączono jego tereny południowo-wschodnie, na których znajdowało się dziesięć wsi i sześć obszarów dworskich. W 1913 r. obszar powiatu wynosił 780,55 km²²⁵. Gęstość zaludnienia w powiecie wynosiła około 1900 r. 56,5 mieszkańca na 1 km²²⁶.

II. LICZEBNOŚĆ LUDNOŚCI GRUDZIĄDZA I POWIATU GRUDZIĄDZKIEGO

Lata 1871 - 1914 były także okresem wzrostu liczby ludności Grudziądza i terenów byłego powiatu grudziądzkiego. Stan ludności Grudziądza z podziałem według płci przedstawia tabela 1. Wynika z niej, że dynamika wzrostu ludności w mieście była duża. Przeciętny roczny przyrost w poszczególnych okresach wynosił od 1,7% do 5,2%. Ogólnie w latach 1871 - 1910 liczba mieszkańców miasta powiększyła się prawie 3-krotnie. Co roku przeciętnie przybywało w mieście 657 osób.

Jeżeli np. porównamy lata 1871 - 1910 z poprzedzającym go okresem 1772 - 1871 to wyraźniej przedstawi się nam tempo roczne wzrostu ludności Grudziądza. W 1772 r. jego ludność wynosiła 1 204 osoby²⁷. W latach 1772 - 1871 zwiększyła się więc o 12 822 osoby. Przeciętnie w skali rocznej przyrost wynosił 129 osób. Porównanie liczby 129 i 657 świadczy o większym tempie wzrostu ludności miasta w latach 1871 - 1910.

Wiele opracowań, w tym i nowszych, podaje często inne niż my dane odnośnie do liczby mieszkańców Grudziądza w przeszłości²⁸. Nie mają one jednak potwierdzenia w źródłach, wykorzystanych przez nas w tym artykule.

Grudziądz był miastem gdzie istniała przewaga liczebna mężczyzn nad kobietami. Na 1 000 mieszkańców przypadało: w 1871 r. — 956, 1885 — 1 023, 1895 — 771, 1900 — 842, 1905 — 869 i 1910 — 879 kobiet. Przewagę mężczyzn nad kobietami należy tłumaczyć tym, że było ono miastem garnizonowym. Np. w 1890 r. przebywało na jego terenie 5 606, a w 1910 r. 4 629 żołnierzy²⁹.

Lata 1871 - 1910 były okresem wzrostu ludności w powiecie grudziądzkim (tabela 2). W tabeli wyodrębniamy ludność zamieszkałą w miastach i na wsi. Przejściowo tylko w latach 1871 - 1885 nastąpił spadek ludności powiatu o 1,93%. Po 1885 r. w poszczególnych okresach wzrastała liczba jego mieszkańców w granicach od 0,24% do 5,92%. W latach 1885 - 1910 ogólnie wzrosła o 5 304 osoby, czyli przeciętnie rocznie o 212 osób. Tempo roczne wzrostu ludności było tu słabsze niż w Grudziądzu.

²⁵ *Gemeindelexikon 1913*, s. 86.

²⁶ Por. mapę: *Gęstość zaludnienia ziem polskich i ościennych około 1900 r.* W: *Historia Polski*. Warszawa 1965, t. 3, cz. 1 (mapy).

²⁷ A. Nowicki, *Grudziądz wczoraj, dzisiaj, jutro*. Grudziądz 1935, s. 95.

²⁸ A. Nowicki, *Grudziądz...*, s. 95 (1895 — 24 242, 1900 — 32 800, w rzeczywistości było: 26 344 i 32 727); *Miasta polskie w Tysiącleciu*. Wrocław 1965, t. 1, s. 322 (1910 — 35 696, w rzeczywistości było: 40 325 osób).

²⁹ A. Chudziński, *Ludność...*, s. 608; A. Czechowski, *Prusy...*, s. 291; S. Thugutt, *Polska...*, s. 24.

Przeważająca większość ludności powiatu mieszkała na wsi. W dwóch miasteczkach na terenie powiatu — w Łasinie i Radzynie mieszkała tylko 1/10 część całej ludności.

W powiecie, podobnie jak w Grudziądzu, istniała przewaga mężczyzn nad kobietami (tabela 3). Na 1 000 mężczyzn przypadało: w 1871 r. — 986, 1885 — 970, 1895 — 976, 1900 — 972, 1905 — 966 i 1910 — 950 kobiet. I tu przewagę tę należy tłumaczyć stacjonowaniem jednostek wojskowych. Na terenie powiatu leżała twierdza Courbiere'a (*Festung Courbiere*).

W Łasinie i Radzynie procesy ludnościowe przebiegały mniej więcej podobnie jak w całym powiecie. Miasteczka te zachowały rolniczy charakter i rozwój ich był powolny. Nie ulokowano na ich terenie zakładów przemysłowych o większym znaczeniu.

W latach 1871 - 1885 ludność Łasina (tabela 4) zmniejszyła się o 8,35%. Podobne tendencje istniały w tym okresie w całym powiecie. Wzrost liczby ludności nastąpił w następnych dwóch okresach o 9,21% i 13,95%. W ostatnim okresie nastąpił znowu spadek ludności o 0,13%.

Inaczej niż w Grudziądzu i w całym powiecie przedstawiał się w Łasinie podział ludności według płci. Przeważały kobiety. Na 1 000 mężczyzn przypadało: w 1871 — 1103, 1885 — 1134, 1895 — 1079, 1905 — 1092 i 1910 — 1107 kobiet.

W Radzynie (tabela 5) w latach 1871 - 1905 ludność wzrosła o 16,5%. Przeciętnie w ciągu roku wzrastała o 9 osób (0,42%). W latach 1905 - 1910 nastąpił, podobnie jak w Łasinie, spadek liczby ludności o 3,08%.

W miasteczku również istniała przewaga liczbowa kobiet nad mężczyznami. Na 1000 mężczyzn przypadało: w 1871 r. — 1223, 1885 — 1072, 1895 — 1077, 1905 — 1158 i 1910 — 1065 kobiet.

III. SKŁAD NARODOWOŚCIOWY LUDNOŚCI

W Grudziądzu i powiecie grudziądzkim, w interesującym nas okresie, zamieszkiwały dwie główne narodowości: Polacy i Niemcy (tabela 6). Podobnie było w całych Prusach Zachodnich.

W Grudziądzu przeważała ludność niemiecka. Stopniowo jednak wzrastała liczba Polaków, a zmniejszała się liczba Niemców. Zmiany te były minimalne; w ciągu dwudziestu lat liczba Polaków zwiększyła się o 2,7%, liczba Niemców obniżyła się o 3,9%. Nie wpłynęło to na charakter narodowościowy miasta. W skali rocznej przeciętnie liczba Polaków wzrastała o 0,13%, spadek liczby Niemców wynosił 0,15%.

Większą przewagę mieli Polacy na terenie powiatu grudziądzkiego, ale i tam nie stanowili większości. Istniały natomiast tam tendencje do spadku liczby Polaków, a wzrostu liczby Niemców. Ogólnie w latach 1890 - 1910 spadła liczba ludności polskiej w powiecie o 9,5%, liczba Niemców wzrosła o 9,3%.

W Łasinie i Radzynie Polacy stanowili większość ogółu ludności (tabela 7). W latach 1905 - 1910 w Łasinie nastąpił wzrost liczby Polaków o 3,1%, spadek liczby Niemców o 4,9%. Podobnie było w Radzynie, gdzie liczba Polaków wzrosła o 1,9%, liczba Niemców spadła o 3,0%.

W 1905 r. znajdowało się w powiecie grudziądzkim sześć wsi (Hanowo, Kobylanka Panieńska, Linarczyk, Mały Wełcz, Parski i Szczuplinki) i jeden obszar dworski (Mały Nogat), a w 1910 r. trzy wsie (Kobylanka Panieńska, Linarczyk, Parski) i dwa obszary dworskie (Białybór Leśny i Małe Lniska), gdzie nie było zupełnie Polaków. Miejscowości te nie tworzyły jakiegoś zwartej kompleksu, lecz były rozrzucone po terenie powiatu. Wsie pod względem wielkości należały do małych i średnich. Majątek Mały Nogat (73,7 ha) był własnością Niemca Drewsa (1894), później — braci Kottow (1903). Białybór Leśny był leśnictwem, podległym nadleśnictwu w Jamach. Małe Lniska była własnością Niemca W. Klettnera³⁰. W latach 1905 - 1910 pojawili się Polacy w miejscowościach, gdzie poprzednio mieszkali wyłącznie sami Niemcy — w Hanowie, Małym Wełczu i Szczuplinkach.

Nie było w 1905 r. w powiecie ani jednej wsi, gdzie Polacy przekraczali 90% ogółu mieszkańców. Pięć lat później istniały trzy takie wsie (Nowydwór, Przeclawice, Małe Szczepanki). Ponad 90% ogółu mieszkańców stanowili Polacy w 1905 r. w siedmiu obszarach dworskich (Dębiniec, Gawłowice, Kitnówko, Remutki, Salno, Szywałd Plebanka, Zielona Góra), w 1910 r. również w siedmiu Białobłoty, Dębiniec, Gawłowice, Hansfeld, Kitnówko, Szywałd Plebanka, Zielona Góra). Wymienione majątki znajdowały się w rękach Polaków z wyjątkiem Hansfeldu, Remutek i Salna³¹.

Liczba Polaków w stosunku do ogółu ludności

w. 1905 r.

- do 25% — w 24 wsiach i 14 obszarach dworskich
- do 50% — w 17 wsiach i 18 obszarach dworskich
- do 75% — w 11 wsiach i 39 obszarach dworskich
- do 90% — w 14 wsiach i 20 obszarach dworskich

w. 1910 r.

- do 25% — w 15 wsiach i 18 obszarach dworskich
- do 50% — w 18 wsiach i 23 obszarach dworskich
- do 75% — w 29 wsiach i 18 obszarach dworskich
- do 90% — w 13 wsiach i 12 obszarach dworskich

Na terenie powiatu można wyodrębnić było cztery zwarte rejony, składające się z pewnej ilości wsi i obszarów dworskich, z przewagą ludności polskiej. Były one „wyspami polskości” na terenach z przewagą ludności niemieckiej.

Największy rejon z przewagą ludności polskiej leżał w południowo-wschodniej części powiatu, w okolicach Radzyna i składał się z dziewięciu miejscowości: Dębiniec, Fijewo, Gawłowice, Gruta, Okonin, Pokrzywno, Rywałd Królewski, Rywałd Szlachecki i Zakrzewo. Polacy stanowili w tym rejonie w 1905 r. 67,4%, a w pięć lat później 73,3% ogółu ludności.

Drugi rejon — to okolice Łasina. Składał się on z ośmiu miejscowości:

³⁰ K. Jeżowa, *Der Grundbesitz in Weichselpommern zu Zeit der Teilungen Polens und vor den Weltkrieg*. Danzig 1934, s. 144.

³¹ *Ibidem*, ss. 143 - 145; *Adressbuch des Landkreises Graudenz 1913*. Graudenz 1913, cz. V, ss. 4 - 6.

Krzywka, Ludwichowo, Łasinka, Małe Szczepanki, Szonowo Królewskie, Szonowo Szlacheckie, Święte i Zawadzka Wola. Przeciętnie Polacy stanowili tam w 1905 r. 64,8% a w 1910 r. 84,2% ogółu ludności.

Dwa pozostałe rejony — to okolice Rogóźna Wsi i Szynwałdu. Rogóźno Wieś leży na północny-wschód od Grudziądza i otaczają je miejscowości: Gubiny, Łysakowo, Rogóźno Zamek, Skurgwy i Sobótka. Przeciętnie na tym terenie Polacy stanowili w 1905 r. 85,0%, w 1910 r. 86,1% całej ludności. Szynwałd leży w północnej części powiatu, w pobliżu granicy z powiatem kwidzyńskim. Do miejscowości tej przylegały: Szynwałd Plebanka i Wydrzno. Przeciętnie Polacy stanowili na tym terenie w 1905 r. 64,9%, w 1910 r. 58,0%.

W powiecie znajdowało się jeszcze w różnych jego częściach, ale pojedynczo, w 1905 r. 8 wsi i 36 obszarów dworskich, a w 1910 r. 10 wsi i 23 obszary dworskie, w których Polacy stanowili ponad 50% całej ludności³².

W Grudziądzu i powiecie mieszkała też ludność żydowska (tabela 8). Nie odgrywała ona jednak większej roli na tych terenach, tak w życiu gospodarczym, jak i kulturalnym. W przeważającej części używała języka niemieckiego jako ojczystego.

Niemcy starali się obniżyć liczby Polaków w oficjalnych publikacjach statystycznych. Wyodrębniali ludność kaszubską, a także tzw. dwujęzycznych czyli osoby, które — według nich — używały w życiu codziennym języka polskiego i niemieckiego (tabela 9). Przyjmuje się w nowszych opracowaniach dotyczących Pomorza Gdańskiego, że tzw. dwujęzyczni, to byli wyłącznie Polacy. W 1905 r. w Grudziądzu było 776, a w 1910 r. 1003 „dwujęzycznych” co stanowiło 2,2% i 2,5% ludności polskiej. W powiecie w tym samym czasie było 268 i 882 „dwujęzycznych”, czyli 0,6 (1905 r.) i 0,8% w (1910 r.) ludności polskiej.

Jeżeli dodamy „dwujęzycznych” do liczb statystycznych Polaków, to otrzymamy nieco wyższe dane, być może zbliżone do rzeczywistych. W Grudziądzu Polacy stanowiliby więc w 1905 r. 14,5% całej ludności (według danych nie uwzględniających „dwujęzycznych” (12,3%), w 1910 r. 15,0% (12,5%). Podobnie w powiecie — w 1905 r. 42,1% (41,5%) i w 1910 r. 40,0% (39,2%).

Inaczej do problemu tzw. dwujęzycznych podchodził Julian Marchlewski³³. Uważał ich w połowie za Polaków, w połowie za Niemców. Uwzględnił to wśród danych statystycznych w niektórych swoich pracach. Marchlewski podkreślał często niedokładności pruskich spisów ludności i ciągłe dążenia germanizatorów do pomniejszania liczby Polaków na ziemiach zaboru pruskiego.

Na marginesie dołączamy tabelę obrazującą stan ludności polskiej i tzw. dwujęzycznych w Łasinie i Radzyniu (tabela 10).

Wiele prac podaje różne liczby Polaków w Grudziądzu i powiecie. Zbliżone do oficjalnych pruskich znajdujemy w szkicu J. Wąsowicza³⁴. Zupełnie inne podaje A. Nowicki³⁵. Według niego, w Grudziądzu w 1910 r. było aż 6 161 Po-

³² *Gemeindelexikon 1905*, ss. 51 - 57; *Gemeindelexikon 1910*, ss. 24 - 29.

³³ J. Marchlewski, *Stosunki...*, op. cit., s. 205.

³⁴ J. Wąsowicz, *Przegląd stosunków narodowościowych*. W: *Polskie Pomorze*. Toruń 1929, t. 1, s. 312.

³⁵ A. Nowicki, *Grudziądz...*, s. 94.

laków, co stanowi 15,2% całej ludności. Liczba ta jest zbliżona do sumy Polaków i tzw. dwujęzycznych (15,0%). Można przyjąć, że Polacy w Grudziądzu w 1910 r. stanowili z całą pewnością ponad 15% ogółu ludności.

Z podanych danych statystycznych wynika, że liczba Polaków w Grudziądzu systematycznie wzrastała, a liczba Niemców obniżała się. Zauważył to J. Marchlewski pisząc:

„Wskutek emigracji, zwłaszcza emigracji do dzielnic zachodnich Niemiec, zmienia się w ostatnich dziesięcioleciach stosunek liczebny narodowości w dzielnicach polskich pod zaborem pruskim na korzyść narodowości polskiej, gdyż emigruje przeważnie żywioł niemiecki”³⁶.

Fakt wzrostu liczby Polaków i spadku liczby Niemców w Prusach Zachodnich potwierdzają też statystyki szkolne. W 1896 r. na 54 (80,5%) dzieci niemieckich w wieku szkolnym przypadało 13 (19,4%) dzieci polskich (4,1 : 1). W 1901 r. na 56 (56,0%) dzieci niemieckich przypadało 44 (44,0%) dzieci polskich (1,2 : 1)³⁷.

Powiat grudziądzki należał do wyjątków wśród miast i powiatów Prus Zachodnich. Na jego terenie po 1890 r. z pewnymi wahaniem zmniejszała się liczba Polaków, a wzrastała liczba Niemców. W 1890 r. na 1000 mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego przypadało 285 Polaków. W Regencji Kwidzińskiej, wśród jej powiatów na prawym brzegu Wisły, powiat grudziądzki pod względem liczby Polaków stał na przedostatnim miejscu. Mniej Polaków, bo 89 na 1000 mieszkańców było tylko w powiecie suskim. W sąsiednich powiatach przypadało Polaków na 1000 mieszkańców:³⁸

powiat lubawski	— 787
powiat brodnicki	— 644
powiat chełmiński	— 514
powiat świecki	— 517
powiat kwidziński	— 350

Ogólnie w Regencji Kwidzińskiej na 1000 mieszkańców przypadało 390, a w całej prowincji Prusy Zachodnie 344 Polaków³⁹.

IV. SKŁAD WYZNANIOWY LUDNOŚCI

Po omówieniu liczebności ludności Grudziądza i powiatu grudziądzkiego oraz jej składu narodowościowego wypada nam zastanowić się nad jej składem wyznaniowym (tabele 11 i 12). Wśród mieszkańców Grudziądza przeważała ludność wyznania ewangelickiego (60%). Ludności wyznania katolickiego było ponad 30%. Nieliczne osoby wyznawały religię mojżeszową i inne wyznania. Wahania wzrostu lub spadku wyznawców poszczególnych wyznań były niewielkie. Miały one ścisły związek z wahaniami narodowościowymi.

³⁶ J. Marchlewski, *Stosunki...*, s. 221.

³⁷ E. Stumpfe, *Polenfrage...*, s. 209.

³⁸ J. Marchlewski, *Stosunki...*, s. 209.

³⁹ *Ibidem*, s. 208.

Na terenie powiatu grudziądzkiego również przeważała ludność wyznania ewangelickiego (ponad 50%). Dalej byli katolicy (ponad 45%). Ludność wyznania mojżeszowego i innych wyznań stanowiła tylko ułamki procentów. Inna sytuacja wyznaniowa była w Łasinie i Radzynie. Tam większość stanowili katolicy (ponad 60%) i na drugim miejscu znajdowali się ewangelicy (ponad 30%).

Ewangelicy w miastach i powiecie nie stanowili jednolitej grupy wyznaniowej. Dzielili się na ewangelików zjednoczonych, ewangelików luteranów, ewangelików reformowanych i ewangelików staro-luteranów. Katolicy dzielili się na rzymskokatolików i niemieckokatolików. Miały też wyznawców i zwolenników różne sekty, jak mennonici, baptyści, irwingianie i dysydenci. Można było spotkać, co prawda bardzo nielicznych bezwyznaniowców⁴⁰.

Spróbujmy zastanowić się nad problemem jak przedstawiała się sprawa: wyznanie religijne a narodowość. Ewangelikami byli przede wszystkim Niemcy. Ewangelików Polaków (tabela 13) było niewiele. W powiecie największym ich skupiskiem była wieś Kitnowo (1905 r. — 34, 1910 r. — 37, co stanowiło 21,3% i 17,1% wszystkich Polaków w tej miejscowości)⁴¹.

Pozostali Polacy byli katolikami, tak w mieście, jak i w powiecie. Można tu zgodzić się z twierdzeniem Antoniego Chudzińskiego, który omawiając stosunki ludnościowe Ziemi Chełmińsko-Michałowskiej pisał, że słowo „Polak” należy łączyć ze słowem „katolik”⁴².

V. RUCH NATURALNY I RUCHY MIGRACYJNE LUDNOŚCI GRUDZIĄDZA ORAZ POWIATU GRUDZIĄDZKIEGO

Na terenie Grudziądza i powiatu grudziądzkiego⁴³ w latach 1876 - 1910 liczby urodzeń ciągle się obniżały (tabela 14). Podobnie było ze zgonami — one obniżały się. Zjawisko występowało zresztą w całych Prusach Zachodnich.

W latach 1876 - 1880 na 1000 osób przypadało 45,3 urodzeń. W kolejnym 5-leciu zaznaczył się ich nieznaczny wzrost. Od 1891 r. nastąpiła stopniowa i ciągła obniżka urodzeń. W latach 1906 - 1910 wynosiła ona 37,0. W latach 1876 - 1910 nastąpił spadek liczby urodzeń o 9,3 na 1000 mieszkańców. W tych samym czasie obniżała się, z pewnymi wahaniami, raz w kierunku wzrostu, to znów spadku, liczba zgonów. W latach 1876 - 1880 wynosiła ona 32,6, a w 1906 - 1910 19,8, czyli obniżyła się o 11,8 na 1000 osób. Nadwyżka urodzeń nad zgonami w ciągu pierwszych pięcioleci po 1876 r. wykazywała wahania (13,7, 12,8, 14,4). Od 1901 r. posuwała się w kierunku wzrostu. W 1910 r. wynosiła 17,2 na

⁴⁰ *Gemeindelexikon 1895*, s. 188.

⁴¹ *Gemeindelexikon 1905*, ss. 51 - 57; *Gemeindelexikon 1910*, ss. 24 - 29.

⁴² A. Chudziński, *Ludność...*, op. cit., s. 607.

⁴³ W tabelach 15 i 16 nie udało się wydzielić danych statystycznych odnoszących się wyłącznie do Grudziądza, z danych statystycznych powiatu grudziądzkiego. Dotyczy to lat 1876 - 1900. Źródło, w oparciu o które te tabele zostały opracowane — *Preussische Statistik* z lat 1876 - 1900 — nie podaje ich. W tym okresie dane statystyczne odnoszące się do Grudziądza były wliczane do danych statystycznych powiatu i łącznie miast leżących na jego terenie (Grudziądz, Łasin, Radzyń).

1000 osób. W latach 1876 - 1910 nadwyżka urodzeń nad zgonami wzrosła więc o 3,5 na 1000 osób.

Przeciętnie w latach 1876 - 1910 liczba urodzeń na jedno pięciolecie wynosiła 42,0, zgonów 26,9 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 15,1 na 1000 osób. Przeciętnie rocznie zamykało się cyframi: urodzenia — 8,4, zgony — 5,3 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 3,1 na 1000 osób.

Z powodu braku źródeł problem ruchu naturalnego ludności, oddzielnie dla miast Grudziądza i powiatu grudziądzkiego, możemy przedstawić dopiero po 1901 r. (tabele 15 i 16).

W samym Grudziądzu w latach 1901 - 1910 zmniejszyła się liczba urodzeń z 35,8 do 32,2 czyli o 3,6, liczba zgonów z 22,8 do 19,0 i nadwyżka urodzeń nad zgonami wzrosła z 13,0 do 13,2 czyli o 0,2 na 1000 osób. W tym samym okresie wyłącznie w powiecie zmniejszyła się liczba urodzeń z 44,3 do 40,8 czyli o 3,5, liczba zgonów z 24,3 do 21,4 czyli o 2,9 i zmniejszyła się nadwyżka urodzeń nad zgonami z 20,0 do 19,4 czyli o 0,6 na 1000 osób.

W latach 1901 - 1910 liczba urodzeń wynosiła w Grudziądzu przeciętnie na pięciolecie 34,0, zgonów 20,9 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 13,1 na 1000 osób. Przeciętnie rocznie zamykało się to cyframi: urodzenia — 6,8, zgony — 4,1 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 2,6 na 1000 osób. W powiecie w tych samych latach przeciętnie na jedno pięciolecie liczba urodzeń wynosiła 42,5, zgonów 22,8 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 19,7 na 1000 osób. Przeciętnie w skali rocznej zamykało się to cyframi: urodzenia — 8,5, zgony — 4,5 i nadwyżka urodzeń nad zgonami 3,9 na 1000 osób.

Pozostaje nam jeszcze przyjrzeć się bilansom ruchów migracyjnych ludności w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim (tabele 17, 18, 19).

Z tabel tych wynika, że w latach 1876 - 1910 łącznie w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim wzrosła ludność o 29 453 osoby. Nadwyżka urodzeń nad zgonami w tym okresie wynosiła 38 934 osoby. Otrzymujemy więc liczbę 9 481 osób, które opuściły Grudziądz i powiat grudziądzki, przenosząc się na inne tereny. Liczba ta — powtarzamy — odnosi się łącznie do Grudziądza i powiatu. A jak przedstawiała się migracja ludności oddzielnie dla Grudziądza i powiatu? Posiadamy tu tylko dane z lat 1901 - 1910. W okresie tym ludność Grudziądza wzrosła o 7 598 osób. Nadwyżka urodzeń nad zgonami wynosiła tylko 5 476 osób. Oznacza to nadwyżkę migracyjną w liczbie 2 122 osoby. Nie oznacza to naturalnie, że po 1901 r. nie było zupełnie migracji ludności z Grudziądza. Istniała ona zawsze, ale można przypuszczać, że w skali rocznej była niewielka. W powiecie grudziądzkim w tym samym czasie wzrosła ludność o 4746 osób, a nadwyżka urodzeń nad zgonami wynosiła 10 107 osób. Migracja ludności z powiatu grudziądzkiego wynosiła więc 5361 osób.

Z terenu powiatu grudziądzkiego i Grudziądza istniała emigracja ludności poza granice Niemiec, w tym i do Ameryki. W latach 1861 - 1871, a więc w okresie poprzedzającym interesujący nas okres, emigrowało do Ameryki 516 osób⁴⁴. W latach 1881 - 1883 emigrowało 1588 osób. W liczbie tej było 1171 robotników

⁴⁴ K. Wa j d a, *Migracje ludności...*, s. 91, tabela 30.

najemnych, 153 posiadaczy gospodarstw i 211 rzemieślników⁴⁵. Emigrowali zarówno Niemcy jak i Polacy. W latach 1888 - 1890 na 643 emigrantów, 318 — to Polacy (49%) i 325 — to Niemcy (51%)⁴⁶.

Ogólnie w latach 1876 - 1886 emigrowało z powiatu grudziądzkiego 2951 osób. Stanowiło to 47 osób na 1000 mieszkańców i 4,5% ogółu ludności⁴⁷. Przeciętnie w ciągu roku w tym okresie emigrowały 293 osoby.

ZAKOŃCZENIE

Lata 1871 - 1914 były dla miasta Grudziądza i terenów dawnego powiatu grudziądzkiego okresem rozwoju pod względem ludnościowym. Samo miasto w wyniku rozwoju gospodarczego stało się ważnym ośrodkiem gospodarczym południowej części Pomorza Gdańskiego i pochłaniało częściowo odpływ ludności z powiatu, a także z terenów sąsiednich powiatów. Przyrost ludności w mieście był duży w porównaniu ze stanem ludnościowym Pomorza Gdańskiego.

W okresie tym wzrosła też liczba ludności w powiecie grudziądzkim. Dynamika rozwoju ludności miasta i powiatu była różna; w mieście intensywna i szybka, w powiecie powolna.

W Grudziądzu i powiecie inaczej przedstawiały się stosunki narodowościowe niż w miastach oraz powiatach sąsiednich. Polacy w mieście stanowili zaledwie 1/10 całej ludności, w powiecie 2/5 całej ludności. Systematycznie, podobnie jak w całej prowincji Prusy Zachodnie, wzrastała liczba ludności polskiej tylko w mieście. W powiecie po 1890 r., oraz z pewnymi wahaniami w latach 1900 - 1905 istniały tendencje do zmniejszania się jej liczby.

Na terenie powiatu były rejony, w których ludność polska przeważała liczbowo nad ludnością niemiecką. Istniało też kilka miejscowości zamieszkałych wyłącznie przez Polaków. Większość ludności stanowili Polacy w dwu miasteczkach na terenie powiatu: Łasinie i Radzynie.

Ludność polska w Grudziądzu, jak i na terenach byłego powiatu grudziądzkiego, podobnie jak na terenie wszystkich ziem polskich pod zaborem pruskim, dzięki swojej dynamice rozwojowej, żywotności gospodarczej, przywiązaniu do ziemi i stron rodzinnych przetrwała walcząc z zalewem niemieczyzny oraz zachowując swój język ojezysty i obyczaje.

STANISŁAW PORĘBA
Łañcut

⁴⁵ *Ibidem*, s. 103, tabela 35.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 104, tabela 37.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 107, tabela 39.

ANEKS

TABELA 1

Stan ludności Grudziądza w latach 1871 - 1910

Lata	Stan ludności		
	Ogółem	w tym	
		mężczyźni	kobiety
1871	14 026	7 169	6 857
1885	17 336	8 568	8 768
1895	26 344	14 899	11 445
1900	32 727	17 762	14 965
1905	35 953	19 236	16 717
1910	40 325	21 456	18 869

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874, ss. 508 - 512; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887, ss. 182 - 200; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898, ss. 180 - 188; *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, ss. 150 - 154; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913), H. 3 (Regierungsbezirke Marienwerder), ss. 86 - 87.

TABELA 2

Ludność w powiecie grudziądzkim (bez miasta Grudziądza) w latach 1871 - 1910

Lata	Stan ludności		
	Ogółem	w tym	
		na wsi	w miastach
1871	44 370	40 205	4 165
1885	43 514	39 387	4 127
1895	43 720	39 372	4 348
1900	44 072	39 468	4 604
1905	46 509	41 715	4 794
1910	48 818	44 091	4 727

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874, ss. 508 - 512; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887, ss. 182 - 200; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898, ss. 180 - 188; *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen, Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, ss. 150 - 154; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913), H. 3 (Regierungsbezirke Marienwerder), ss. 86 - 87.

TABELA 3

Stan ludności powiatu grudziądzkiego (bez Grudziądza) według płci w latach 1871 - 1910

Lata	Stan ludności		
	Ogółem	w tym	
		mężczyźni	kobiety
1871	44 370	22 343	22 027
1885	43 514	22 080	21 434
1895	43 720	22 119	21 601
1900	44 072	22 286	21 786
1905	46 509	23 637	22 872
1910	48 818	25 034	23 784

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874, ss. 508 - 512; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887, ss. 182 - 200; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898, ss. 180 - 188; *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, ss. 150 - 154; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913) H. 3 (Regierungsbezirke Marienwerder), ss. 86 - 87.

TABELA 4

Stan ludności Łasina według płci w latach 1871 - 1910

Lata	Stan ludności		
	Ogółem	w tym	
		mężczyźni	kobiety
1871	2 385	1 134	1 252
1885	2 186	1 024	1 162
1895	2 387	1 148	1 239
1905	2 720	1 300	1 420
1910	2 717	1 289	1 428

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874, s. 452; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887, s. 127; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898, s. 124; *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, s. 50; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913) H. 3 (Regierungsbezirke Marienwerder), ss. 87 - 88.

TABELA 5

Stan ludności Radzyna według pici w latach 1871 - 1910

Lata	Stan ludności		
	Ogółem	w tym	
		mężczyźni	kobiety
1871	1 780	800	980
1885	1 941	937	1 004
1895	1 961	949	1 012
1905	2 074	987	1 087
1910	2 010	972	1 038

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*. Berlin 1874, s. 452; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*, Berlin 1887, s. 127; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1895*. Berlin 1898, s. 124; *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, s. 50; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913), H. 3 (Regierungsbezirke Marienwerder), ss. 87 - 88.

TABELA 6

Ludność polska i niemiecka w Grudziądzu oraz powiecie grudziądzkim w latach 1890 - 1910

Lata	Ludność ogółem	Miasto Grudziądz				Ludność ogółem	Powiat grudziądzki			
		Polacy		Niemcy			Polacy		Niemcy	
		ogółem	%	ogółem	%		ogółem	%	ogółem	%
1890	20 448	2 002	9,8	18 140	88,7	42 587	20 831	48,7	21 268	49,6
1900	32 727	3 562	10,9	27 722	86,7	44 972	17 848	40,5	25 604	58,1
1905	35 956	4 407	12,3	30 709	85,4	46 509	19 316	41,5	26 888	57,8
1910	40 325	5 035	12,5	34 192	84,8	48 818	19 133	39,2	28 755	58,9

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*. Berlin 1916, ss. IV, 8.

TABELA 7

Ludność polska i niemiecka w Łasinie oraz Radzynie w latach 1905 - 1910

Lata	Ludność ogółem	Łasin				Ludność ogółem	Radzyna			
		Polacy		Niemcy			Polacy		Niemcy	
		ogółem	%	ogółem	%		ogółem	%	ogółem	%
1905	2 720	1 664	61,2	1 037	38,1	2 074	1 139	54,9	932	44,9
1910	2 217	1 748	64,3	903	33,2	2 040	1 141	56,8	842	41,9

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*. Berlin 1916, s. 8.

TABELA 8

Stan ludności żydowskiej w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim w latach 1905 - 1910

Obszar	Lata	Liczba ludności			W tym używający języka			
		ogółem	w tym żydowskiej	%	polskiego		niemieckiego	
					ogółem	%	ogółem	%
Grudziądz	1905	35 953	763	2,1	2	0,0	761	2,1
	1910	40 325	698	1,7	1	0,0	697	1,7
Powiat grudziądzki	1905	46 509	223	0,5	—	—	223	0,5
	1910	48 818	151	0,3	—	—	151	0,3
w tym: Łasin	1905	2 720	130	4,8	—	—	130	4,8
	1910	2 717	77	2,8	—	—	77	2,8
Radzyń	1905	2 074	39	1,9	—	—	39	1,9
	1910	2 010	24	1,2	—	—	24	1,2

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*, Berlin 1916, s. 9.

TABELA 9

Stan ludności polskiej oraz tzw. dwujęzycznych w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim w latach 1905 - 1910

Lata	Miasto Grudziądz					Powiat grudziądzki				
	Stan ludności polskiej	w tym „dwujęzyczni”	%	ogółem	%	Stan ludności polskiej	w tym „dwujęzyczni”	%	ogółem	%
1905	4 407	776	2,2	5 183	14,5	19 316	368	0,6	19 584	42,1
1910	5 035	1 003	2,5	6 038	15,0	19 133	882	0,8	20 015	40,0

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*, Berlin 1916, s. 9.

TABELA 10

Stan ludności polskiej i tzw. dwujęzycznych w Łasinie oraz Radzynie w latach 1905 - 1910

Lata	Łasin					Radzyń				
	Stan ludności polskiej	tzw. „dwujęzyczni”	%	ogółem	%	Stan ludności polskiej	tzw. „dwujęzyczni”	%	ogółem	%
1905	1 664	19	0,7	1 683	61,9	1 139	3	0,1	1 142	55,0
1910	1 784	66	2,4	1 814	66,7	1 141	27	1,3	1 168	58,1

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*, Berlin 1916, s. 8.

TABELA 11

Ludność Grudziądza według wyznania w latach 1871 - 1910

Lata	Wyznanie							
	ewangelickie	%	katolickie	%	mojżeszowe	%	inne	%
1871	8 863	63,2	4 793	34,1	306	2,1	64	0,4
1883	10 976	63,3	5 193	29,9	926	5,3	241	1,3
1895	15 684	64,6	9 469	30,3	860	3,5	331	1,2
1900	21 300	64,7	10 415	32,0	816	2,2	366	1,1
1905	22 920	63,7	11 719	32,5	769	2,1	545	1,4
1910	25 493	63,2	13 612	33,8	705	1,7	525	1,3

Źródło: *Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Die Provinz Preussen 1871*, Berlin 1874, s. 453; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen 1885*. Berlin 1887, s. 127; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913) H. 3 (*Regierungsbezirke Marienwerder*), ss. 24 - 25; A. Nowicki, *Grudziądz wczoraj dzisiaj jutro*. Grudziądz 1935, s. 95.

TABELA 12

Ludność powiatu grudziądzkiego według wyznania w latach 1905 - 1910

Lata	Wyznanie							
	ewangelickie	%	katolickie	%	mojżeszowe	%	inne	%
1905	24 052	51,6	21 956	46,9	223	0,4	278	0,5
1910	25 234	51,7	22 699	46,4	152	0,3	773	1,6
w tym miasta								
1905	1 504	31,3	3 123	65,4	162	3,3	5	0,1
1910	1 420	30,0	3 188	67,3	101	2,4	18	0,3

Źródło: *Gemeindelexikon für die Königreich Preussen. Provinz Westpreussen 1905*. Berlin 1908, ss. 150 - 154; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln 1910*. (Berlin 1913) H. 3 (*Regierungsbezirke Marienwerder*), ss. 88 - 89.

TABELA 13

Ludność polska wyznania ewangelickiego w Grudziądzu oraz powiecie grudziądzkim w latach 1890 - 1910

Lata	Miasto Grudziądz			Powiat grudziądzki		
	ogółem ludności polskiej	ewangelicy	%	ogółem ludności polskiej	ewangelicy	%
1890	2 002	13	0,6	20 831	80	0,3
1900	3 562	3	0,0	17 848	39	0,2
1905	4 407	53	1,2	19 316	102	0,5
1910	5 035	30	0,5	19 133	61	0,3

Źródło: *Deutsche und Polen der Provinz Westpreussen in Lichte der Statistik*. Berlin 1916, s. VII.

TABELA 14

Ruch naturalny ludności Grudziądza i powiatu grudziądzkiego
w latach 1876 - 1910

Okresy	Liczba		Nadwyżka urodzeń nad zgonami na 1 000 osób
	urodzeń na 1 000 osób	zgonów na 1 000 osób	
1876 - 1880	45,3	31,6	13,7
1881 - 1885	45,7	32,9	12,8
1886 - 1890	43,8	29,2	14,6
1891 - 1895	40,0	25,8	14,2
1896 - 1900	42,0	25,6	16,4
1901 - 1905	40,6	23,4	17,2
1906 - 1910	37,0	19,8	17,2

Źródło: *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910.

TABELA 15

Ruch naturalny ludności Grudziądza w latach 1901 - 1910

Okresy	Liczba		Nadwyżka urodzeń nad zgonami na 1 000 osób
	urodzeń na 1 000 osób	zgonów na 1 000 osób	
1901 - 1905	35,8	22,8	13,0
1906 - 1910	32,2	19,0	13,2

Źródło: *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910.

TABELA 16

Ruch naturalny ludności powiatu grudziądzkiego
w latach 1901 - 1910

Okresy	Liczba		Nadwyżka urodzeń nad zgonami na 1 000 osób
	urodzeń na 1 000 osób	zgonów na 1 000 osób	
1901 - 1905	44,3	24,3	20,0
1906 - 1910	40,8	21,4	19,4

Źródło: *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910.

TABELA 17

Przyrost naturalny i saldo migracyjne ludności Grudziądza oraz powiatu grudziądzkiego w latach 1876 - 1910

	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność
	<u>1875</u>	<u>1876 - 1880</u>	<u>1876 - 1880</u>	<u>1880</u>	<u>1880</u>	<u>1881 - 1885</u>	<u>1881 - 1885</u>	<u>1885</u>
Ogółem	59 690	4 288	- 837	63 141	63 141	3 809	- 6 100	60 850
Miasto	16 732	706	+2 148	21 486	21 486	315	- 338	
Wieś	41 058	3 582	-2 985	41 655	41 655	3 494	-5 762	
	<u>1885</u>	<u>1886 - 1890</u>	<u>1886 - 1890</u>	<u>1890</u>	<u>1890</u>	<u>1891 - 1895</u>	<u>1891 - 1895</u>	<u>1895</u>
Ogółem	60 850	4 552	-2 152	63 250	63 250	5 093	+1 721	70 064
Miasto	21 463	1 375	+1 607	24 445	24 445	1 608	+2 537	
Wieś	39 387	3 177	-3 759	38 805	38 805	3 483	- 816	
	<u>1895</u>	<u>1896 - 1900</u>	<u>1896 - 1900</u>	<u>1900</u>	<u>1900</u>	<u>1901 - 1905</u>	<u>1901 - 1905</u>	<u>1905</u>
Ogółem	70 064	6 353	+ 382	76 799	76 799	6 978	-1 315	82 462
Miasto	28 590	2 330	-6 411	37 331	37 331	2 217	+1 199	
Wieś	41 474	4 023	-6 029	39 468	39 468	4 761	-2 514	
	<u>1905</u>	<u>1906 - 1910</u>	<u>1906 - 1910</u>	<u>1910</u>				
Ogółem	82 462	7 677	- 996	89 143				
Miasto	40 747	3 309	+1 096					
Wieś	41 715	4 368	-2 092					

Źródło: Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen). Berlin 1876 - 1910.

TABELA 18

Przyrost naturalny i saldo migracyjne ludności Grudziądza w latach 1901 - 1910

	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność
Ogółem	<u>1900</u> 32 727	<u>1901 - 1905</u> 2 319	<u>1901 - 1905</u> + 907	<u>1905</u> 35 953	<u>1906 - 1910</u> 2 651	<u>1906 - 1910</u> + 1 721	<u>1910</u> 40 325

Źródło: *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910.

TABELA 19

Przyrost naturalny i saldo migracyjne ludności Grudziądza oraz powiatu grudziądzkiego w latach 1876 - 1910

	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność	Przyrost naturalny	Saldo migracyjne	Ludność
Ogółem	<u>1900</u> 44 072	<u>1901 - 1905</u> 4 479	<u>1901 - 1905</u> - 2 042	<u>1905</u> 46 509	<u>1906 - 1910</u> 4 801	<u>1906 - 1910</u> - 2 592	<u>1910</u> 48 818
Miasto	4 004	383	- 193	4 794	271	- 378	
Wieś	39 468	4 096	- 1 849	41 716	4 650	- 2 254	

Źródło: *Preussische Statistik. Stand und Bewegung in der Kreisen (Ost-Westpreussen)*. Berlin 1876 - 1910.